

AZ AKARAT ARCAI
A MODERN SZEMÉLYISÉG ÉRTELMEZÉSE
A JÁTÉKELMÉLETEK METAFIZIKÁJA ALAPJÁN

GARACZI IMRE

Az emberi cselekvések motivációi és indítékai az érdekek és a szenvedélyek kettős kötésében jelennek meg. Mindezekhez képest használjuk azokat a fogalmainkat, amelyek az érdek- és a szenvedélymenteségről szólnak. Az érdekek és a szenvedélyek belső szerkezetei legfőképpen a pszichológia és a metafizika segítségével írhatók le. E két viselkedéstípusnak sokféle összefüggése lehetséges: lehet cselekedni érdekből, de szenvedélymentesen; érdekmentesen és szenvedéllyel, szenvedélyesen, de érdek alapján stb... Mindkét fogalomtípussal megjelölt cselekvés alapvető sajátja az emberi létezésnek, s formáját tekintve adottság, tartalma szerint az élet világának fenntartására irányul. Az érdek és a szenvedély ott állnak az emberi psziché mélyén, és hozzásegítenek a világhoz való konkrét viszonyok alakításához.

Céltételező viselkedéseink mögött motívumok és indítékok találhatók, amelyek aktívan irányulnak elérendő vagy megvalósítandó tárgyakra és folyamatokra. Pierre Bourdieu szerint „az „érdek” szó első jelentése pontosan azt jelenti, amit én magam az *illúzió* fogalmán értek, vagyis azt, hogy valamely társadalmi játékot fontosnak tartanak, annak jelentőséget tulajdonítanak, illetve azt, hogy ami a játék során történik, fontos azok számára, akik részt vesznek benne, akik játsszák. Érdekeltnek (*interessé*) lenni annyit tesz, mint ott lenni, részt venni valamiben, tehát elfogadni, hogy érdemes ezt a játékot játszani, megéri a küzdelem a játék közben kialakuló tétekért; jelentése tehát a játék és a tétek létjogosultságának elismerése.”¹

Ha ezt a *játékelméletek* alapján született gondolatot szélesebb értelemben vizsgáljuk, akkor egyértelműen alkalmazhatjuk a gazdasági jellegű cselekvések leírására is, hiszen a gazdasági cselekvésnek érdeken kell alapulnia, benne elérendő célok fogalmazódnak meg, és a tét a siker (profit) elérése, amely vagy bekövetkezik, vagy nem. Mindennek gazdaságtetikai (akarat-filozófiai?!) olvasata az, hogy a játék során milyen szabályokat szükséges betartani, és hogyan viszonyulnak egymáshoz a törvényekben és rendeletekben megfogalmazott kötelezettségek, az egyéni és közösségi erkölcsi attitűdök.

¹ Pierre Bourdieu: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. 129. o. Fordította Berkovits Balázs (a továbbiakban Bourdieu)

Az antik világ sztoikus filozófusai *ataraxiának* nevezték azt a szenvedélymentességet, amely érzéketlenséget, nyugalmat és nagyfokú közömbösséget feltételezett az egyének viselkedésében. Ennek ellentéte az *illúzió*, ami a cselekvésben való részvétel előzetes indítéka, az a pont, ahol belépünk egy játékba, versenyre kelünk különféle tétek megszerzéséért. Gazdasági és politikai értelemben az illúzió a befektetés létrehozását, a tét megtételét jelenti. Mindez – szociológiai nézőpontból – egy társadalmi mezőben bontakozhat ki.² Bourdieu szerint az adott közösségi vagy gazdasági *játékban* alapvetően fontos az, hogy ki milyen pozíciót foglal el. „A játékhöz jól alkalmazkodott ágenseket a játék hatalmában tartja, és kétségtelenül annál erősebben, minél inkább képesek a játék irányítására. Például azok, akik a játékba beleszülettek, előnyben vannak: van játékerzékük, ezért nem kell a játékból kiábrándulniuk; a jó teniszezőhöz hasonlóan nem oda helyezkednek, ahol a labda éppen van, hanem oda, ahová esni fog; nem ott vannak, és pénzüket sem oda fektetik be, ahova éppen megéri, hanem oda, ahova majd érdemes lesz.”³

Bármely játék alapvetően tartalmazza az *utilitarista* (haszonelvű) szemléletet, azaz az indítékok és motívumok alapján úgy kijelölni a cselekvési pályákat, hogy minél kisebb befektetéssel minél nagyobb megtérülést érjünk el. Más szavakkal: cselekvéseink középpontjában olyan konkrét gazdasági érdekek állnak, amelyeket célracionális kalkulációval, nyereséget elérve valószínűsítünk meg. Bourdieu elemzésében szorosan összefügg az *emberi habitus* és a *társadalmi mező*. Mindebben alapvető fontosságú az időhöz való viszony sajátosságainak érzékelése, s ehhez szükséges felidézni E. Husserl vizsgálódásait az idő típusairól. Szerinte a jövőhöz való viszonyunkat igazából nem képzeltethjük el tervként, mert az vagy létrejön, vagy pedig nem. Ehelyett azt ajánlja, hogy a jövőhöz való kapcsolatunkat feltételezzük inkább az *észlelés előtti felfogás alapján* (protenció), azaz mindezt értelmezzük *kvázi-jelenként*. Ennek a folyamatnak a gyökere az emberi habitusban benne foglalt korábbi tapasztalatok indukcióiból fakad. Pszichológiai szempontból ezt a jelenséget az *interiorizáltság*hoz, a bensővé tételhez lehet hasonlítani. Bourdieu ezt az elvet frappánsan így jellemzi: „Jóllehet nem látom a kocka minden oldalát, a láthatatlan oldalak is jelen vannak valamiképpen, „megjelenítődnek”, amikor az észlelt dologhoz valamilyen vélekedés alapján

² „Minden társadalmi mező, legyen az tudományos, művészi, bürokratikus vagy politikai, arra törekszik, hogy a mező és a benne résztvevők viszonyát a fent elemzett *illúzió* jellemezze. Lehet, hogy a belépők fel akarják forgatni a mezőn belüli erőviszonyokat, ám ezzel is azt bizonyítják, hogy elismerik a játék tétjét, azaz nem közömbösek. Forradalmat csinálni, adott mezőn belül, annyit tesz, hogy hallgatólagosan elismerjük a leglényegesebbet, amit a mező hallgatólagosan megkövetel: fontos számunkra ez a mező és az ott folyó játszma, van annyira fontos, hogy kedvet csináljon felforgatásához.” In. Bourdieu 130. o.

³ In. Bourdieu 131–132. o.

viszonyulunk. A kocka oldalainak létezését (vagy nem létezését) nem egy terv határozza meg, ezek az oldalak kétségkívül léteznek, jelen vannak, mint a közvetlen észlelés vélekedésen alapuló módozata.”⁴

A modern korban az a tendencia figyelhető meg, hogy az egyéni és társadalmi cselekvések szinte mindegyike materiális érdekekre vezethető vissza, azaz bármely emberi művelet, folyamatokban való részvétel, szándéknyilvánítás stb. gazdasági érdekhez köthető. Bourdieu megfogalmazásában a gazdasági mező működési törvényei jelen vannak, és érvényesülnek az életvilág összes más területén is. A *mezőelmélet* már a 19. század második felétől megjelenik a szociológiai és gazdaságtudományi gondolkodásban. Legfontosabb alapelve az, hogy a társadalom élete azonos a fokozatos és minden irányú differenciálódás lehetőségével. Ez azt jelenti, hogy az emberi cselekvések többértelműek, és többfunkciós vonatkozásokban működnek. Minden társadalmi mező (például gazdasági élet, vallás, művészet, divatok stb...) tartalmaz csak rá jellemző autonóm törvényszerűségeket: a gazdasági élet célja a középkorban a fenntartáshoz szükséges javak újratermelése, az újkorban a nyereség (profit) létrehozása (ebben természetesen benne foglaltatik a veszteség vagy bukás lehetősége is), a művészet célja maga a művészet, a vallás pedig valamilyen transzcendens projektum hitelvek alapján való megfogalmazása.⁵

A modern korban alapvető jellegzetességnek tekinthető az, hogy az egyes társadalmi mezők vagy univerzumok szorosan kapcsolódnak egymáshoz, és a legfontosabb közvetítő kategóriává a gazdasági élet vált. Fontos összefüggés itt az érdekek és az eszmék nexusa. Az eszmék alakítják az egyéni és közösségi világtételeket, amelyek elérendő célokat jelölnek ki.

A gazdaság és a politikum világhoz fűződő *erkölcsi viták* fontos elemei egy adott korszak kultúrájának és civilizációjának. Az erkölcsi vita, avagy a különféle erkölcs- és moráletelméletek különbözőségeinek konfliktusai a leg-hitelesebb mércéi az egyes korok gazdaság- és politikaelméleteinek. Minderről Alasdair MacIntyre ezt írja *Az erény nyomában* című könyvében: „Azért racionálisan lezárhatatlan a kortárs erkölcsi vita, mert *minden* erkölcsi, sőt az értékekről folytatott minden vita lezárhatatlan racionálisan, és mindig

⁴ In. Bourdieu 133. o.

⁵ „Tehát olyan társadalmi univerzumokkal van dolgunk, amelyeknek egyetlen alapvető törvényük, a többi univerzum *nomoszától* független *nomoszuk* van, vagyis maguknak szabnak törvényt, *autonómok*, és a többi univerzum kritériumaitól és elveitől tökéletesen független ismérvek és elvek alapján értékelik a bennük lejátszódó eseményeket és a tettekért folyó küzdelmeket. Ez az elmélet az ökonomizmus szöges ellentéte, hiszen az minden univerzumra a gazdasági mezőt jellemző *nomoszt* alkalmazza. Az ökonomizmus tehát elsiklik afölött, hogy maga a gazdasági mező is csak a differenciálódás folyamatának köszönhetően jött létre, mégpedig annak tételezésével, hogy a gazdasági jelenségek nem magyarázhatók a családi gazdaságokat irányító törvényekkel – a *phíliaval*, ahogy Arisztotelész mondta –, és így van ez megfordítva is.” In. Bourdieu 137. o.

is ilyenek kell maradnia. Bizonyos mai erkölcsi viták azért feloldhatatlanok, mert az ilyen erkölcsi viták *minden* korban, a múltban, a jelenben és a jövőben egyaránt feloldhatatlanok maradnak.”⁶

MacIntyre ugyanakkor bemutatja az erkölcsi viták feloldhatatlanságát tagadó érveket is. Ezek közül az első az *érvényességért versengő érvek fogalmi összemérhetetlensége*. Ez azt jelenti, hogy ugyan minden érv valamilyen logikai alapon szerveződik, de ugyanakkor a mögöttük álló normák alapvetően eltérő követelményeket támasztanak. Ezek gyökere a racionális és nem racionális elhatározások különbözősége. A második érv jellegzetessége az, hogy a racionális érvek a *személytelenség* maszkját öltik magukra. Erkölcsi döntésben a személyes felszólítás elfogadása a felszólító és a felszólított közötti emberi, hivatali, katonai stb... kapcsolat alapján nyer elfogadást vagy tagadást: „Tedd ezt és ezt!” A felszólított személy visszakérdez: „Miért tegyem ezt és ezt?” A válaszom: „Mert én így akarom.” Ebben az esetben a felszólított személynek semmiféle érveléssel nem szolgáltam arra, hogy megtegye, amit parancsolok neki, vagy kérek tőle, hacsak neki magának nincs valami különös oka arra, hogy figyelembe vegye kívánságaimat.”⁷

Ugyanakkor a személytelen forma ugyanezen kérdések elhangzásakor nem a személyek függelmi vagy kapcsolati viszonyai alapján szerveződik, hanem valamilyen előzetes megfontolás (például igazságosság, kötelességtudat stb.) révén nyeri el indoklását. MacIntyre hozzáfűzi ehhez azt is, hogy a fenti erkölcsi érvelésmódok párosulhatnak egymással, s mindez annak a lehetőségét fejezi ki, hogy e törekvéseinkben racionális módon alakítsuk ki álláspontunkat. A harmadik érv az *erkölcsi pluralizmus* lehetősége, amely azonban – működését tekintve – eléggé pontatlan, ugyanis a különféle nézőpontok szervezett és indokolt dialógusában, a helytelenül összeállított és harmóniát nélkülöző elvekben s töredékeikben ugyanúgy figyelembe vehető. Ennek az érvelésnek egyik komoly következtetlensége az, hogy a modern gondolkodók a morálfilozófiát nem a történeti összefüggések alapján értékelik. MacIntyre ezt úgy jellemzi, mintha a *különböző korok filozófusai – egymás számára és a mi számunkra is – kortárs gondolkodók lennének*. Ebből arra következtet, hogy Platón, Hume vagy Mill gondolkodása *hamis függetlenségre tesz szert az adott kultúra más részeivel szemben*. Így ellentétes egymással az empirikus történetírás és az adott kor filozófiája, azaz szükséges az összefüggés egy erkölcsfilozófiai gondolkodásmód saját története és a hagyományos történetírás között. Mindez lehetőséget nyújt MacIntyre számára abban, hogy kiemlje a korunkat jellemző egyik filozófiai elv, az *emotivizmus* jelentőségét. Eszerint minden erkölcsi értékítélet *pusztán preferenciá-*

⁶ Alasdair MacIntyre: *Az erény nyomában*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 26. o.
Fordította Bíróné Kaszás Éva (a továbbiakban: MacIntyre)

⁷ In. MacIntyre 22. o.

kat, attitűdöket vagy érzéseket fejez ki. Itt a lényeg az erkölcsi és a tényszerű ítéletek kapcsolataiban ragadható meg. Ezeket fogalmilag úgy különíthetjük el, hogy a tényítéletek, amelyek racionális kritériumok alapján igazak vagy hamisak, megkülönböztethetők az erkölcsi ítéletektől, amelyek elsősorban attitűdökön és érzéseken alapulhatnak.

Tehát az emotivizmus legfőbb lényege, hogy képesek vagyunk minden értékítéletet bemutatni, vizsgálat tárgyává tenni, s ebből fakadóan – racionális szempontból – lezárhatatlanok az erkölcsi diszkussziók. Gondolatmenete végén MacIntyre kijelenti, hogy az emotivizmus különféle *filozófiai álruhákban bukkan fel*, s ennek következtében az elméletek küzdőterében úgy tűnik, *mintha az emotivizmus igaz lenne*. Mindebből az következik, hogy ez az elv egyrészt jelen van a kultúra szinte minden területén, másrészt az erkölcsről csak az adott korhoz kötötten lehet beszélni, s érvényes megfogalmazásokat tenni, azaz nem lehetséges a korábbi történeti korok gyakorlati erkölceit rendszerezés nélkül, összekeverve alkalmazni. Mindez azért is fontos korunk gazdaságtikai és személyiség- vagy akaratfilozófiai kérdéseit is illetően, mert ahhoz, hogy reális és érvényes erkölcsi értékítéleteket alkothassunk, alapvetően szükséges megkülönböztetnünk jelenkorunk elméleti ismereteit az etika és az erkölcs történetétől.

Az emotivizmus mint komplex társadalmi jelenség, fontos összetevője a gazdaság világában is megjelenő manipulációs technikák megkülönböztetésének. Szerepe van a társadalmi, a gazdasági és a bürokratikus szervezetek életében, ugyanis a különféle munkafeladatok humánerőforrás-háttérét és a tömegtársadalom fogyasztásra készítését egyaránt jelentősen befolyásolják az emotivista manipulációk. MacIntyre Max Weber elmélet alapján közelíti meg a hatékonyság és a tekintély összefüggéseinek erkölcsi kritériumait.⁸

Weber emotivizmusának kiemelt eleme – a manipulatív és a nem manipulatív társadalmi viszonyok vonatkozásában – a *hatalom* és a *tekintély* elve közötti ellentét feloldása. „Weber nézete szerint ugyanis a tekintély egyetlen típusa sem hivatkozhat racionális kritériumokra ön maga igazolása céljából,

⁸ „Az egyik nyilvánvalóan fontos összefüggést a szervezetek élete nyújtja, azoké a bürokratikus struktúráké, amelyek – akár magántestületek, akár kormányzati szervezetek formájában – kortársaink oly nagy részének munkafeladatait meghatározzák. Szembetűnő az ellentét, ha életükkel a gazdag esztétalelkek életét állítjuk szembe. Az utóbbi dúskál a vagyonban, és fáradhatatlanul keresi azokat a célokat, amelyekre vagyonát felhasználhatja. A szervezet azonban jellemzően szűkös erőforrásokért verseng, hogy azokat előre meghatározott céljai szolgálatába állítsa. Ezért a menedzserek alapvető feladata az, hogy a lehető leghatékonyabban irányítsák intézményük rendelkezésre álló emberi és tárgyi erőforrásait e célok elérése érdekében. Minden egyes bürokratikus szervezet megtestesíti a költség és haszon bizonyos explicit vagy implicit definícióját, amelyek alapján levezethetők a hatékonyság kritériumai. A bürokratikus racionalitás az eszközök célokhoz való gazdaságos és hatékony illesztésének racionalitása.” In. MacIntyre 44. o.

azt a bürokratikus tekintélyt kivéve, mely pontosan saját *hatékonyására* hivatkozik. S ez a hivatkozás épp azt tanúsítja, hogy a bürokratikus tekintély nem más, mint sikeres hatalom.”⁹ Ehhez kapcsolódóan MacIntyre külön kiemeli a bürokrácia és a menedzseri tekintély összefüggését. Például a menedzser érvelése a dolgozók motívumainak befolyásolására irányul, így egy vitában a beosztottakat olyan előfeltevésekhez vezeti érveivel, amelyek alapján, a vita végén az ő érdekeit képviselik majd.

Az erkölcsi értékek indítékaival összefüggésben fontos megkülönböztetnünk a *társadalmi szerepeket* és az *egyéni karaktereket*. Az utóbbi vállalja fel az adott társadalmi szerepet, mely – megvalósulva – visszahat az egyéni karakterekre. Az egyes egyéni karakterek a közösség és a kultúra mintái alapján alakítják ki *karakterkészleteiket*. A fő kérdés az, hogy a társadalmi folyamatokba bekapcsolódó szerepekben milyen módon érvényesülnek az egyes egyéni karakterek. „A karaktereknek van egy másik figyelemre méltó dimenziójuk is. Ők, hogy úgy mondjam, kultúrájuk erkölcsi képviselői, mégpedig amiatt, ahogyan rajtuk keresztül testet öltenek a társadalmi világban az erkölcsi és metafizikai eszmék. A *karakterek* a morálfilozófiák által viselt maszkok.”¹⁰

A valamilyen karaktert megtestesítő személyiséget az adott közösségben tisztelet övezi, hiszen kulturális, gazdasági és erkölcsi ideált képvisel. Ebben a formában összekapcsolódik a *szerep* és a *személyiség*. „Elvárás, hogy a társadalmi és a lélektani típus egybeessék. A *karakter* erkölcsileg legitimál egy társadalmi létmódot.”¹¹

Korunk globalizációs világában az egyes karakterekben az emotívizmus úgy jelenik meg, hogy megkülönböztetést nyer a racionális és a nem racionális közösségi beszédmódok közötti kapcsolat. Az emotívizmus a menedzseri karakterekben megszünteti a különbséget a manipulatív és nem manipulatív viszonyok között. Ennek érdekében a technokrata hatékonysága áll tevékenysége középpontjában, s csak egyetlen lehetősége van: a befektetésből nyereséget kovácsolni. A menedzser alakja önmaga számára megkérdőjelezhetetlen, és kerüli az erkölcsi összeütközéseket. Az emotívizmus további jellemzője, hogy korunk társadalmi világában egyfajta kettéhasadás tapasztalható a szervezetek és a személyes ének között. Az előbbi olyan kijelölt célokat valósít meg, amelyek racionálisan nem vizsgálhatók, míg az utóbbi az értékekre vonatkozó ítéleteket és vitákat állítja a fókuszba. E két formát elemzők gyakorta jelenítik meg ezt úgy, mint a kollektívizmus és az individualizmus szembenállását. Mindez a gyakorlati életben úgy jelenik meg, hogy *ingadozás tapasztalható az egyéni szabadságélmények és az önérdekek kollek-*

⁹ In. MacIntyre 45. o.

¹⁰ In. MacIntyre 47. o.

¹¹ In. MacIntyre 49. o.

tivista kontrolljai között. Hogy egy társadalomban éppen melyik forma válik túlnyomóvá, annak számtalan történeti, gazdasági, politikai és kulturális oka lehet. Bármelyik típus „győzelme”, és hosszabb időszakra rögzülése egy társadalomban, egyformán káros.

Összegezve MacIntyre eszmefuttatását napjaink erkölcsi vitáinak természetéről, az emotivizmussal kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy napjaink gazdaságtikai kérdésfeltevései a kapitalizmus elmúlt négy száz esztendejének szerves következményeként értékelhetők. A reális és időszerű erkölcsi értékítélet kialakításához alapvető feltétel az, hogy a Platón óta időtlennek tűnő erkölcsi fogalmakat mindig az adott történelmi és társadalmi szituáció összefüggésrendszerébe helyezzük. Tekintettel kell lennünk arra, hogy az elmúlt két- és félezer évben használt etikai tartalmú kifejezéseink – fontos árnyalataikat és vonatkoztatási pozícióikat tekintve – minden korban mást és mást jelentettek. *Ezért az én, a személyiség, a karakter szerepeinek történetét szoros összefüggésben kell vizsgálnunk a használt nyelvezetek történetével, hiszen csak így tehetünk releváns megállapítást.* Ne essünk abba a hibába, hogy eltérő háttérű és logikájú fogalmakat próbálunk összemérni. Kritikai szempontból szükséges, hogy a végső elveket – mint legalapvetőbb erkölcsi elveket – elkülönítsük aszerint, hogy általánosságban hivatkozunk rájuk, avagy a konkrét szituáció szerepeiben vizsgáljuk őket. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az erény gyakorlása bármely helyzetben a szenvedélyek, a vágyak, a kötelesség és a jóság keresztmetszeteiben valósul meg. Az emberi cselekvések zöme ugyanis cél-eszközrendszerben realizálódik. Ám az is igaz, hogy etikai elvek reflektálása már önmagában is értéknek tekinthető. Tehát az erények gyakorlása egyrészt szituációhoz kötötten, másrészt önmagáért is fontos. Az erényesség felvállalása olyan jártasságot jelent, amelynek során kifejeződik a tradíciókhoz való viszonyunk, szűkebb és tágabb közösségünkben elfoglalt helyünk, s ebből fakadnak további képességeink a felmerülő problémák megoldására

A gazdasági magatartás pszichológiai alapjai valahol az érdekek és a szenvedélyek között helyezkednek el. Ezzel kapcsolatban Albert O. Hirschman megjegyzi, hogy „Az az elgondolás, hogy az érdeket az emberi magatartás uralkodó indítékának lehet tekinteni, meglehetősen szellemi izgalmat váltott ki: végre megtalálták az életképes társadalmi rend valós alapját. Az érdek kormányozta világ nemcsak hogy elkerülhetővé tette ama államok túlságosan sokat követelő modelljét, „amelyek a valóságban soha nem voltak, és amilyenekről nem is tudtunk”; de, vélték sokan, számos önálló előnye is van.”¹²

¹² Albert O. Hirschman: *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt.* Józsvöveg Műhely Kiadó, Budapest, 1998. 55–56. o. Fordította Pásztor Péter (a továbbiakban: Hirschman)

Az érdek fogalmának előnyei közül legfőképpen a *kiszámíthatóságot* emelhetjük ki. Filozófusok, szociológusok és egyéb társadalomkutatók szerint az önérdek vezérelte személyiség kívánatosabb módon képes megvalósítani az erényes magatartást és a közérdek iránti elkötelezettséget is. Az érdekek alapján kormányozott modern világot általában a szenvedélyek vezette világgal hasonlítják össze. Ezen felül a kapitalizmus a legszorosabban kapcsolódik az érdekelttség fogalmához, hiszen ennek szigorú képviselője adja az esélyt a befektetésből származó nyereség eléréséhez. A szenvedély irányította ember pedig érzelmei egyirányúsága miatt vakká válik, s nem alkalmas a társadalom folyamataiban való sikeres részvételre. Az *érdekek tana* a modern kor kezdetétől átszövi az egyéni és társadalmi életet, valamint az intézmények működését. „Mint magát az érdek fogalmát, az *érdekek egyensúlyát* is kiemelték Angliában eredeti, kormányzásművészeti összefüggéséből – ebből született a „hatalmi egyensúly” gondolata –, és az ellentétektől terhes, belső helyzet kapcsán emlegették. A restauráció után és a vallási türelemről folytatott viták során sokan úgy vélekedtek, hogy a köz javára válna, ha sokféle érdek élne együtt, még ha olykor bizonyos feszültségek közepette is.”¹³

Természetesen az érdek fogalma legfőképpen a gazdasági műveletekkel kapcsolatban terjedt el. Ismertté vált Európában az a merkantilista nézet, hogy a kereskedelem növekedése segíti elő leginkább a társadalmat, a politika és az erkölcsök pozitív változásait. Ebben nyilvánvalóan a legfontosabb tényező a kiszámíthatóság volt. Ezt az elvet John Locke 17. századi angol filozófus úgy jellemzi, hogy „a kormányzat alatt élő emberek szabadsága... ne legyen alávetve egy másik ember változékony, bizonytalan, ismeretlen és önkényes akaratának.”¹⁴

A 19. század végére a pénzzel kapcsolatos szenvedélyeknek már elég széles irodalma bontakozott ki. 1900-ban jelent meg Georg Simmel: *A pénz filozófiája* című monumentális elemzése, amelyben analitikus és szintetikus módszerrel mutatja be az emberiség történetének kronológiája alapján azt a folyamatot, melynek során a pénz, mint egyszerű gazdasági értékmérő, a modern korra az emberi életvilág legfontosabb tartalmává vált. Kiindulópontja a következő: „Ahogy gondolataimnak az általánosan értett beszéd formáját kell öltetniük ahhoz, hogy ezen a kerülő úton előmozdíthassák gyakorlati céljaim megvalósítását, úgy kell cselekvésemnek vagy birtoklásomnak is a pénzérték formáját felvennie, hogy további *akarásomat* (kiemelés tőlem. G. I.) szolgálhassa. A pénz a legtisztább formában vett szerszám, mégpedig a fent meghatározott fajtából: a pénz olyan intézmény, amelybe az egyén tevékenységét és birtoklását becsatornázza, hogy rajta átfolyatva érjen el

¹³ In. Hirschman 58. o.

¹⁴ John Locke: *Értekezés a polgári kormányzatról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986. 127. o. Fordította Endreffy Zoltán

olyan célokat, amelyek a közvetlenül rájuk irányuló fáradozással elérhetetlenek volnának. Az a tény, hogy bárki közvetlenül ténykedhet vele, még egyértelműbben emeli ki szerszámjellegét...”¹⁵

Az ember és pénz viszonyában az utóbbi tartalma nemcsak azt jelenti közvetlenül, hogy a pénztárcánkban vagy a kezünkben tartjuk, hanem mint *értékjel, beépült a szubjektumok közötti normákba*, és a legfőbb tulajdonsága az, hogy elvileg – a mennyiség függvényében – korlátlan célok megvalósítását teszi lehetővé. A pénz fogalma eredetileg igen messze állt az ember szellemi erejének minőségeitől, hiszen például a vallásokhoz vagy a kultúra intézményeihez kötődve lényük egészével voltak képesek kifejezni céljaikat, s ennyiben távol álltak az eszközjellegtől. A pénz azonban csak eszközjellegével minősíthető, és nem kötődik tartalmilag semmiképpen azokhoz a célokhoz, amelyeket meg tudunk valósítani a segítségével. „Teljesen közömbösen áll az objektumok felett, minthogy tőlük még elválasztja azt a csere mozzanata: amit ugyanis a pénz mint egész közvetít, az nem az objektum birtoklása, hanem az objektumok kicserélése egymással. Tökélyre vitt formáiban a pénz az abszolút eszköz, mert egyrészt teleológiaiilag teljesen meghatározott, s elutasít minden, másfajta láncolatból eredő meghatározottságot, másrészt viszont a céllal szemben is csupán tisztán eszköz és szerszám, lényegét illetően nem határozza meg előre semmiféle egyedi cél, s a célok sorával szemben az átmenet teljesen közömbös pontjaként lép fel.”¹⁶

A pénz tartalma és formája tökéletesen azonos absztrakt képzetével, és így tölti be a *közvetett lény* fogalmát. A pénz fogalma az emberi célok metszéspontjaiban áll. A célok feltételezik az eszköz rendelkezésre állását, az eszköz pedig elősegítik a célok kialakítását. A pénz birtoklása alkalmat ad a hozzá kapcsolódó szenvedély és vágy tárgyszerűsítésére. Lehetővé teszi a relatív választást, hiszen az egyik árucikk helyett akár egy másikat is választhatunk, s így – mivel a pénz nem kötődik egyetlen konkrét célhoz sem – ereje és hatalma a célok összességére vonatkozik. Tehát a pénz nem rendelkezik önálló tartalommal. A szubjektumnak a pénzhez kötődő belső alapviszonya az, hogy rendszeresen használatba vegye, vásároljon, befektessen vele.

Itt érdemes összevetni a pénzkapcsolatban megvalósuló viszonyt a szeretet alapján kialakult nexussal. Ebben az esetben az a fél élvez előnyösebb helyzetet, akiben kisebb a szeretet foka, hiszen a másik fél magasabb fokú, odaadóbb érzelmei miatt kevésbé alkalmas a kapcsolat kihasználására.¹⁷ A

¹⁵ Georg Simmel: *A pénz filozófiája*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 235–236. o. Fordította Berényi Gábor (a továbbiakban: Simmel)

¹⁶ In. Simmel 236. o.

¹⁷ „Így mégis megteremtődik valamilyen igazságosság: minthogy a vágyakozás mértéke az elérhető boldogság mértékének felel meg, úgy igazságos, hogy a viszony alakulásában a kevésbé erősen vágyakozónak legyen valamilyen külön előnye – amelyet

pénz birtoklása jellegzetes karakterjegyeit alakítja ki a tőkés személyiségének. A bankárok, nagytőkés az előnyt is élvezik, hogy gazdasági válságok során sem kerülnek veszélybe, mert ezekből is hasznot húznak. Éppen ezért is kötődnek a társadalmi közgondolkodásban negatív erkölcsi tartalmak a pénzemberekről alkotott véleményekhez. Először is felmerül rögtön a gyanú, hogy hogyan jutott vagyonához, miképpen gazdagodott meg ilyen gyorsan. Tehát a társadalom tagjai a pénzember jellemét illetően rendszeresen élnek a gyanúperrel. A negatív véleményt erősítették a különféle irodalmi alkotások, amelyek a kapzsi, harácsoló, kizsákmányoló és kegyetlen uzsorásokat, bankárokat és tőkéseket mutatták be (pl. Molière és Balzac művei). E rossz érzés mögött a pénz filozófiájának legfontosabb alapvonása, a *pártatlanság* áll. Így történt meg több háborúban is az az eset, hogy egyes bankok a szemben álló felek mindegyikének nyújtottak hitelt, illetve adtak el hadi felszereléseket. De ugyanilyen kétes helyzet volt az, amikor Kiss Ernő, a magyar szabadságharc tábornoka hitelt folyósított Haynaunak, aki ezt még nem fizette vissza akkor, amikor a tábornokot kivégeztette az aradi vértanúkkal együtt.

Simmel rámutat a pénz azon tulajdonságaira is, amelyek nagymértékben befolyásolják az emberi jellemeket. „A jellegtelennek mondott emberekben az a lényeges, hogy nem a személyek, dolgok vagy gondolatok belső és tartalmi méltósága határozza meg őket, hanem a mennyiségi hatalom lesz úrrá rajtuk, amellyel az egyes ember lenyűgözi őket. Emiatt a pénz minden konkrét tartalomtól megfosztott s a tiszta mennyiségben rejlő jellege az, ami neki és a csak általa mozgatott embereknek a jellegtelenség színezetét kölcsönzi – ez szinte logikailag szükségszerű árnyoldala a pénzügylet említett előnyeinek s annak, hogy *a pénz értéke nagyobb számít a minőségi értékekhez képest.*” (Kiemelés tőlem. G.I.)¹⁸

A modernitás korára egyértelművé vált e két érték egyre szélesülő ellentéte, s gyakorta kerülünk olyan helyzetbe, hogy döntenünk kell. Mit válasszunk? A pénzzel megszerezhető anyagi javakat, avagy a magasabb emberi minőséget jelentő szellemi-lelki összetevőket? Természetesen ez a választás nem ilyen egyszerű. Hiszen a mindennapi élet átláthatatlan összeszövöttsége miatt úgy érezzük, hogy *biztosra kell mennünk*, s így az anyagiak mellett döntünk, s főképpen akkor, ha ezekhez szellemi javak is kötődnek. Természetesen ezen az úton hamar eljuthatunk a kapitalizmus tőke- és pénzközpontúságának tagadásához, ám ez már jó ideje csak illúzió lehet, hiszen ez a világtrend az elmúlt négy száz esztendő során oly mértékben vált alappá; és ágyazódott be planetáris értelemben a mindennapi életbe, hogy bármilyen magas minőségű

rendszerint ki is tud kényszeríteni, lévén hogy ő képes várakozni, visszafogottnak lenni, feltételeket szabni.” In. Simmel 243. o.

¹⁸ In. Simmel 244. o.

szellemi-egzisztenciális létformát óhajtunk magunknak, a jelenlegi világ-egészből, mint kapitalizmusból, kivonulni nem lehetséges.

A gazdagság, vagyon birtoklásához abban az esetben, ha nem vizsgáljuk származásának mikéntjét, hozzákötődik a tiszteletreméltóság és a tehetőség fogalma. A gazdagság bizonyos fokig erkölcsi érdemnek is számít: ez nemcsak a tiszteletreméltóság fogalmában fejeződik ki, vagy abban, hogy a jómódú embereket a köznyelv „tiszteségesnek”, „jobb közönségnek” nevezi, hanem az ennek megfelelő jelenségben is: a szegényt úgy kezelik, mintha tartozna valamivel, hogy a koldust *dühödten* kergetik el, hogy még jólelkű emberek is úgy vélik, jogosan és magától értetődően magasabb rendűek a szegényeknél. A gazdagság, a vagyon megléte és személyhez kötöttsége a kívülállók számára kialakítja a hatalom képzetét, hiszen a gazdasági erő maximális potencialitást biztosít, és korlátlan befolyásra adhat alapot.¹⁹

A vallás és a pénzügyi hatalom kapcsolatának érdekes formája az a közép-kor végén kibontakozott szokásrend, hogy gazdag emberek különféle szentek tanításaihoz kötött *testvériségekben* tömörültek. E szervezeteket az egyház felügyelte, s az volt a céljuk, hogy a gazdagabb emberek így biztosabban hozzájussanak a lelki üdvösséghez. Egy idő után az egyház lehetővé tette, hogy a vagyonosok akár több testvériség tagjai is lehessenek, s ezáltal nagyobb a valószínűsége a lelki üdvözölés való hozzájutásnak. Természetesen a tagság a vagyon mértékéhez volt kötött. Így láthatjuk, hogy a transzcendens lelki tartalom megszerzésének vágya hogyan került bele egy materiális áruáramlatba.

A pénz birtoklása fontos eleme az egyén társadalmi státuszának. Egyes társadalmi formákban a pénzzel való foglalkozás egyfajta kivezető utat jelentett a társadalmi és erkölcsi értelemben vett alávetettségéből. Például a Római Birodalom késői korszakában azok a felszabadított rabszolgák, akik nem kaphattak teljes polgárjogot, gazdasági ügyletekkel kezdtek foglalkozni, s jómódú kereskedők, bankárok, bérlők vagy latifundium-tulajdonosok lettek. Ugyanígy váltak alávetett és üldözött helyzetből az örmények és a mórok kiváló kereskedőnéppé. Ez a helyzet jellemezte a 17. századi francia hugenottákat és az angol kvékereket, de a zsidóság is üldöztetés körülmények között, zárt társadalmi formában, hasonló funkciót töltött be. Ugyanakkor az antik spártaiak, akik a teljes gazdasági önállóságra rendezkedtek be, és azzal korlátozták a csereérték kialakulását, hogy vaspénzt használtak, a történetírók szerint szenvedélyesen kapzsi magatartást tanúsítottak. Tehát mindezek alapján látható, hogy a pénzzel való foglalatosság gyakorta a társadalomból való kiszorítottság vagy maradványelv alapján vált követendővé egyes közösségekben. Olyan földrajzi környezet lakói, akiknek birtokában terméketlen földek

¹⁹ „A tiszta potencialitás, ami a pénzben megnyilvánul, amennyiben az pusztán eszköz, egységes hatalom- és jelentőségképzetté sűrűsödik, amely konkrét hatalomként és jelentőségként is hat a pénz birtokosa javára.” In: Simmel 247. o.

voltak, kényszerből kezdtek kereskedni, pénzügyleteket indítani, annak érdekében, hogy egzisztenciájukat fenntarthassák, s amikor beindult az üzlet, jóval előnyösebb gazdasági pozíciókba kerültek, mint korábban a jól termő földek birtokosai. Erre a folyamatra még számtalan példát sorolhatnánk.²⁰

A kapitalizmus fogalmához – etikai szempontból – elsősorban olyan gondolatársítások járulnak, amik szerint ez a kegyetlen és kíméletlen pénzügyi érdekek érvényesítésének világa, ahol „a nagy hal megeszi a kis halat”, s az emberiség egyre inkább az anyagi és pénzügyi érdekek elsődlegessége miatt tévútra került. A 17-18. században ezzel szemben, elsősorban angol morálfilozófusok munkássága nyomán kialakult egy olyan irányzat, amely a kapitalizmus kíméletlen érdekvilágát *szelíd*nek és *ártatlannak* vélte. Ennek alapja az az elv, amely a pénzszerzést a mindennapi szenvedélyen kívüli dimenzióba helyezte. A másik oka ennek, hogy ebben az időszakban még erősen éltek különféle arisztokratikus eszmények, amelyek szintén ártatlannak ítélték a haszonszerzésre irányuló tevékenységet. Ugyancsak benne voltak a köztudatban azok a régi lovagi legendák, amelyek azt tartották, hogy a nemesember harccal becsületesen, tisztességesen és jogosan jut hozzá vagyonához, ugyanakkor a közrendű ember által végzett munkát sem tartották, lenézték.

Mindezzel párhuzamosan a közgondolkodásban elterjedt az is, hogy a kereskedelem kapitalista típusa nagyban hozzá fog járulni ahhoz, hogy a nemzetek egymásra találjanak, s így kevesebb lesz a konfliktus és a háború. Ez a jelenség azt mutatja, hogy az érdek és a szenvedély vezette *akarat* vonatkozásában egyfajta egyensúlyi állapot volt tapasztalható, és részletesen megkülönböztették egymástól a hasznos és a haszontalan szenvedélyeket. A brit morálfilozófusok közül Shaftesbury dolgozott ki érzelem- és szenvedélyelméletet. Elemzéseinek középpontjában kiemelkedően fontosnak tartja a jó szándék és a nagylelkűség szerepét a magán- és a közéletben. Megkülönbözteti a pozitív és a negatív indulatokat, és így foglalja össze vagyonszerzéssel kapcsolatos nézetét: „Ha mérsékeltén és józan mértékkel törekszünk rá (a vagyonszerzésre), ha nem szenvedélyesen hajszoljuk..., akkor ebben a törekvésben semmi nincs, ami ne férne meg az erénnyel, sőt, ami ne lenne a társadalom számára megfelelő és jótékony... De ha végül valóságos *szenvedéllyé* nő, éppoly nagy kárt és bajt okoz magának a személynek, mint a

²⁰ „Abban az időszakban, amikor a „tisztességtelenség” átka a legerősebben nehezedett bizonyos foglalkozásokra, a pénz mégis elfogadták még a hóhértől is, habár lehetőleg kerestek egy becsületes embert, akinek előbb odaadták, hogy érintse meg! Ezt a mindent leküzdő hatalmat belátva védelmezte Macaulay a zsidók emancipációját, mondván, hogy értelmetlen volna megtagadni tőlük a politikai jogokat, hiszen pénzüik révén lényegében már úgyis a birtokában vannak.” In. Simmel 254. o.

köznek. Az ilyen ember a valóságban önmaga zsarnoka, és súlyosabban árt saját magának, mint ahogy az emberiségnek valaha is ártani tud.”²¹

Tehát a brit morálfilozófus egyfajta korlátozott, józan szenvedélyt, *természetes indulatot* tart hasznosnak a pénzügyi, kereskedelmi műveletekkel kapcsolatban. Mindez pszichológiailag azt is feltételezi, hogy a gazdasági műveletekben részt vevő személyek higgadtan, kimérten, vágyaikat uralva képesek a gazdasági tevékenységet művelni. A különféle szenvedélyek megkülönböztetését David Hume már az érdekek oldaláról közelíti meg, de ő is adós maradt azzal, hogy mindezt hogyan lehet kordában tartani a piaci műveletek nyereségközpontú világában. „Tehát különbséget kell tennünk a higgadt és a gyenge szenvedély között csakúgy, mint a heves és az erős között.”²² Mindezek alapján az anyagi javak megszerzése ésszerű tevékenység, melynek műveléséhez az szükséges, hogy lelki háttereinket higgadt, de erős szenvedélyek uralják. A brit morálfilozófia szelid és ártatlan felfogású kapitalizmusa pszichológiailag kapcsolódik a kor fontos szellemi mozgalmához, a *szenzitivizmus*hoz. Az érdekek metszéspontjaiban ott állnak az érzelmek és a szenvedélyek. Ez a tendencia nagyjából az ipari forradalom kezdetéig tartott, s ekkorra már az érdekek háttérbe szorították a szenvedélyeket és az érzelmeket; legalábbis a pénzügyi műveletekben.

Simmel olvasatában a csereérték vonatkozásában a minőségek legracionálisabban a célokkal függenek össze. Ennek alapja az, hogy a csereérték művelete – mint közömbös eszköz – értékes cél megvalósítására irányul, s így a végcél, mint abszolútum, a hozzá szükséges eszköz pedig mint viszonylagos jelenik meg. Az abszolút itt azt jelenti, hogy olyan érték tételeződik a célban, amely a megvalósítás folyamata végén nyugalmat jelent a személyiség számára. A célok és megvalósulásuk a mindennapi életben viszonylagosak, hiszen a megvalósított cél értéke elhalványul abban az esetben, ha világossá válik előttünk az, hogy ezt más eszközökkel gyorsabban és eredményesebben érhetjük volna el. A gazdasági célok kijelölése szoros kapcsolatban áll az ember személyiségéből fakadó érdeklődésével, s mindez kapcsolódik vagy ütközik a megvalósítás során a dolgok természetével. Ugyanakkor Simmel arra is rámutat, hogy a célok kijelölése nagyfokú spontaneitást is feltételez, s ebből következően a kitűzött cél értékéből lélektanilag a megvalósítás eszközei is részesülhetnek.

Mindez frappánsan jellemzi a pénz lényegének belső megosztottságát, azaz egyrészt *abszolút eszköz*, de pszichológiai szempontból *abszolút célként* is szerepel. Ebből fakad az az első pillanatban ellentmondásosnak látszó

²¹ A. A. C. Shaftesbury: *Értekezés az erényről és az érdemről*. Európa Kiadó, Magyar Helikon, Budapest, 1969. 123. o. Fordította Aniot Judit

²² David Hume: *Értekezés az emberi természetről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976. 550. o. Fordította Bence György

kettős követelmény, hogy „Úgy kell kezelnünk az életet, mintha minden pillanata végcél lenne, mindegyiket oly fontosnak kell tartanunk, mintha az élet tulajdonképpen ennek kedvéért tartana eddig; egyszersmind: életünket úgy kell folytatnunk, mintha egyetlen pillanata sem lenne végső, értékérzésünk egyiknél sem horgonyozhat le, mindegyiknek átmenetül és eszközül kell szolgálnia magasabb s egyre magasabb lépcsőfokok felé.”²³

A gazdasági műveletekben megjelenő értéktudat számára a modernitás korában a pénz fogalma abszolúttá vált, s ez az emberiség története során a gazdasági rendszerek paradigmális fordulataival kapcsolódik össze. Például a modern kor előtti gazdaságokban a pénz eszközzellege elsősorban a *fogyasztásra* irányult, míg az elmúlt négy száz esztendő során már a *termelés* alapjává is vált. Ennek hátterében az az egyszerű indok áll, hogy az antik és a középkori termelés mezőgazdasági jellegű volt, a gazdasági és technikai változások viszonylag lassan következtek be, míg utóbb a gyorsan fejlődő ipar és világkereskedelem korában az agrárvilág szerepe másodlagossá, kiegészítővé vált a tőkemozgások tekintetében. Klasszikus példa erre az összefüggésre, hogy az athéni demokráciában a politikai funkciókért, valamint a színházi előadásokon való részvételért fizetséget kaptak a polgárok. Így a szegények és a munkanélküliek túlsúlyba kerültek a közéletben a gazdagokkal szemben, s mivel nem voltak magánügyleteik, ezért jogaik nyilvános gyakorlására több idejük maradt. Tehát a szegények vonatkozásában, a közéletben való részvétel nem mellékes célja volt az, hogy megélhetésüket biztosítani tudják, azaz legfőképpen a fogyasztásokat finanszírozták, s így a termeléssel nem kerültek kapcsolatba közvetlenül.

Érdekes összefüggése a személyiség pszichológiájának az a tény, hogy a katolikus egyház a középkor végéig – kevés kivételtől eltekintve – egyházjogi törvényekkel rendkívül szigorúan tiltotta a kamatszédést, amelyet az ördög művének tekintettek. A kamat ugyanis a legtökéletesebb módon mutatott rá az elvont tisztaságú pénzügyletre, az értékjel semlegességére. Ezzel kapcsolatban jelenik meg a középkorban az uzsorás pénzsóvár és fősvény alakja.²⁴ Így jutunk el a pénz és a hatalom kérdéséhez. A pénz hatalmi ereje általában olyan ökonómiai környezetben érzékelhető leginkább, ahol még a pénzzel való gazdálkodás nem jutott el a fejlett formáig. A mai kultúrákban viszont a pénz hatalma a társadalom bármely területén élőket engedelmességre inti.

A pénz és a hatalom kapcsolata a 19. századi közgondolkodásban gyakorta kötődik a gazdag, befolyásos és fősvény öregember alakjához. (E tendencia

²³ In. Simmel 267. o.

²⁴ „A pénzsóvárság és a fősvénység jelensége korántsem esik egybe, bárha alapjuk, a pénz abszolút célként értékelése, közös. Mint valamennyi, a pénzből fakadó jelenség, mindkét jelenség olyan tendenciák kiformalódásának sajátos lépcsőfokai, amelyek alacsonyabb vagy magasabb fokozatai más tartalmak kapcsán is megfigyelhetők.” In. Simmel 276. o.

előzményei már Boccaccionál fellelhetők.) Az időskori fősvénység pszichológiai alapja egyrészt az, hogy fokozatosan elhalványul az élet érzéki és élvezeti jellege, másrészt csökken a hosszú távú és aktív célok megvalósításának igénye, s mindezek helyett a hatalom megtartása és a befolyás növelése válik középpontivá az összegyűjtött vagyon segítségével. „A fősvénység legtisztább formája inkább az, amelyben az akarat valóban nem lép túl a pénzen, még el sem játszik a gondolattal, hogy az valami másnak az eszköze lehetne, hanem végleges és abszolút kielégítő értéknek érzi azt a hatalmat, amelyet éppen mint nem elköltött pénz képvisel.”²⁵ Talán attól félnek az ilyen tiszta fősvények, hogy ha pénzüket különféle javakra váltanák, akkor hatalmuk ereje csökkenne vagy megszűnne. Természetesen mindez nem zárja ki azt, hogy szegény ember is lehet fősvény – önmagával és másokkal szemben. Simmel szerint ennek a karakternek legfőbb jellemzője az, hogy *a célt felejtik el az eszköz kedvéért*. A pénz és hatalom viszonyában így legfőképpen az ember külsődlegességéhez, anyagiasságához való kötődés jelenik meg, s mindezzel ellentétben az a szemlélet, ami az antikvitás óta szintén jelen van az emberiség történetében vallásos és profán módon egyaránt: ez a pénzügyi világ elutasítása, a szegénység vállalása a lélek üdvéért. Ez valósult meg az őskereszténység szemléletében, ahol közömbös magatartást tanúsítottak – a vallás tanításai alapján – az anyagi javakkal szemben. Az ilyen és ehhez hasonló aszketikus felfogások végigkísérik az emberiség történetét egészen napjainkig. Ugyanez jelenik meg a buddhizmusban; amikor valaki tagjává válik a közösségnek, megszűnik kapcsolata az anyagi javakkal. Ebben a gondolkodásmódban a pénz és a vagyon képzete irtózatos és ördögi világ, amelytől félni kell a legnagyobb értéknek tartott szegénységet. A szegénység fogadalma így a világ sokféleségét nem a pénzen keresztül, hanem a lélek önálló gazdagságán keresztül kereste. Ezért is váltott ki heves ellenreakciókat, főleg a 14-15. századi Itáliában, az egyház egyre nagyobb fokú gazdasági szerepvállalása és elvilágiasodása, hiszen az evangéliumi szegénységgel a legtragikusabb módon került szembe az a gyakorlat, hogy az egyház intézményei és lelki élete szinte teljes mértékben kiszolgáltatott lett a pénzügyi műveleteknek. Az egyházi funkciókat pénzért vásárolták, elindult, s majd óriási botrányba fulladt a búcsúcédulák kereskedelme, s így a *simónia* vált a katolikus egyház egyik legfőbb jellemzőjévé. Mindez egyenes úton vezetett a reformáció kibontakozásához.

A 19. század gondolkodóinál már fontos szempontként jelenik meg az ipari kapitalizmus és a társadalom etikájának viszonya az értékelméletekben. F. Nietzsche a társadalom etikai színvonalát nem a materiális, hanem a szellemi alkotások értékének minőségei alapján vizsgálja. Ezzel áll szemben a haszonelvű (utilitarista) szemléletmód, amelyben az ipar és a kereskedelem konkrét eredményei számítanak, és ez segíti elő a tömegtársadalom kialaku-

²⁵ In. Simmel 285. o.

lását, hiszen ez alapfeltétele annak, hogy a tömegcikkék gyártása minél nagyobb hasznot hozzon. Ebből az ellentmondásból a mennyiségi szemlélet került ki győztesen a minőségi rovására.

A mennyiség és a minőség viszonya a modern kor közgazdasági és szociológiai elméleteiben középponti kérdés. Ebben fontos szerepet játszanak a különféle pszichikai, fizikai tényezők. A mennyiségi haladvány – akár lefelé, akár felfelé mozog – minden fokozatában – és önmagában is – minőségileg jellemezhető. Minden minőség leírható úgy is, mint *számelmélet* és *mérték-halmaz* szerinti módosulás, azaz a mennyiségi elemekben szinte minden pillanatban jelen van valamennyi az aktuális minőségi meghatározottságból. Csak a metafizika kora volt képes olyan fogalmi lényegiségeket létrehozni, amelyek abszolút tulajdonságokkal rendelkeztek. *A világegész működését mindig a számbeliség viszonyainak rendező elvei mozgatják.* A metafizika utáni korban (nagyjából a 19. századtól kezdődően) a gazdasági jelenségvilág pénzközpontúsága fokozatosan terjed ki a társadalmi élet egészére, és e folyamat legkarakteresebb jellemzője, hogy a pénz fogalmától fokozatosan eltávolodott a *hogyan?* kérdése, és a *mennyi?* vált alapvetően meghatározóvá.

Míndezen alapján látható, hogy az *érdek fogalma* az emberiség történelme során az egyik legközéppontibb és legvitatottabb kategória. Korszakonként sokféle jelentéstartalmat és akár többértelműséget is hordozhatott. Az európai köznyelvekben a 16-17. század fordulójától válik használatossá ez a fogalom. Sokféle értelmezésének közös alapja azonban az, hogy *olyan cselekvés-meghatározó motívumokat és indítékokat tartalmaz, melyeknek fő célja az önfenntartás és az önmegvalósítás.* Az érdek a társadalom életének minden felületén jelen van. De a modernitás korában (a 19. század közepétől) elsősorban a gazdasági műveletekhez kötődik.

Volt olyan korszak, amikor pozitív kicsengésű tartalmat hordozott e kifejezés, és olyan is, amikor negatív kötődött hozzá. Ellentéte az *érdektelenség*, amely etikailag pozitív követelményeket fejezett ki. „A fogalom továbbra is kulcsfontosságú a közgazdaságtanban és a politikai gazdaságtanban: az önérdek által vezérelt, elszigetelt egyén képze, aki szabadon és racionálisan választ különböző cselekvési alternatívák közül, miután elvégezte saját költség- és haszonelemzését, vagyis miután figyelmén kívül helyezte a mások és az egész társadalom számára felmerülő költség-, illetve haszonvonzatokat, a jóléti gazdaságtan alapkövét képezi. És ugyanez a szemlélet vezetett fontos, bár néha zavaró változásokhoz a társadalmi kölcsönhatások átfogóbb tudományában, rámutatva, hogy az önös érdekek eléréséhez biztosított szabad út negatív, kifejezetten káros következményekkel jár: példaként a fogolydilemmá-

nak nevezett döntéshozatali problémát, és általában a közjavak megfelelő kínálatának problémáit említeném.”²⁶

Ezzel összefüggésben bármely érdek megjelenése két *személyiségpszichológiai* határpont között áll: az egyik oldalon az *önzés természetes vágya*, a másikon pedig a *mérlegelés racionális elve*. Mindkettő a jövőre reflektáló személyiség kalkulatív lehetőségeire irányul, és akár társadalmi, akár gazdasági szempontból vizsgáljuk, a költség és a haszon lehetőségeinek megbecsülésére vonatkozik. A mindenkori érdekek hálószerűen egymásba kapcsolódva szövik át az egyén magánviszonyaitól kezdődően az intézményeken át az életvilág egészéig a folyamatok és a cselekvések rendszereit.

Az emberi együttélés legalapvetőbb belső gerince az érdekalapú folyamatok beágyazottsága a társadalmak intézményrendszereibe. Etikailag ugyan az érdekmentesség tűnik koherensebb értéknek, de például a politikai folyamatokban legfőképpen az érdek fejezi ki a célok megvalósításának kívánalmait. Közgazdászok, szociológusok és egyéb társadalomkutatók szerint a társadalom stabilitásának szempontjából az érdekek kapcsolatai és ütközései jobban kiszámíthatók, mint az érdeknélküliség lehetőségei. *Ennek általános alapja az, hogy minden egyéni önérdek célja – kimondva vagy kimondatlanul – hozzájárul az érdekháló működéséhez.*

A 19. század közepe óta szemtanúi lehetünk annak, hogy az érdek fogalma jelentősen átalakul és polarizálódik.²⁷ *Ennek legközvetlenebb feltétele a tömegtársadalom világának kialakulása, ami azt jelenti elsősorban, hogy a hagyományos közösségek felbomlanak, és a tömeget alkotó egyén magányos fogyasztói attitűdje válik jellemzővé.* Ezen egyéneknek egyetlen legitim kapacitáspontjuk maradt önmaguk meghatározására, s ez az érdek. Szomorú lenne, ha pusztán csak az érdekek alapján generált technokrata fogyasztói rend jelenthetné a továbbiakban az emberiség jövőjének célját. Ezért a 21. század embere számára – a nyomasztó ellenhatások tengerében is – csak az lehet az egyedül üdvözítő megoldás, ha cselekvéseiben a szenvedélyek és az érdekkövetés harapófogójában képes megtartani az emberi dimenzió reális határait, és az *iparosított felejtés* világában a normaképzés szempontjából nem távolodik el teljesen a tradíciókban megőrzött egészséges arányoktól. Így akarata is a reális tapasztalatok kontrollja alapján működhet.

²⁶ A. O. Hirschman: *Versengő nézetek a piaci társadalomról*. Jósözveg Műhely Kiadó, Budapest, 2000. 48. o. Fordította Fülöp Andrea (a továbbiakban: *Versengő nézetek...*)

²⁷ „Ily módon az érdekek jóformán az emberi cselekedetek teljes skáláját lefedték, a szigorúan önzőtől az önfeláldozóan altruistáig, és az óvatosan számítótlól a szenvedélyesen robbanóig. Végül az érdek ott volt minden emberi cselekedet mögött, és így az emberi cselekedetek érdekek által történő magyarázata... haszontalan szószaporitássá lett.” In: *Versengő nézetek...* 63. o.